

Azərbaycan dilində “qara” sifətinin konnotativ mənaları

Aytən Bəylərova ¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilində “qara” sifətinin həm rəng bildirən leksik mənası, həm də konnotativ mənaları araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi “qara” sifətinin müxtəlif kontekstlərdə ifadə etdiyi konnotasiyaları müəyyənləşdirmək, bu mənaların tarixi, mədəni, ictimai amillərlə əlaqəsini öyrənmək və dil ilə mədəniyyət arasındakı əlaqələri aşkarlamaqdır. Tədqiqat zamanı təsviri və müqayisəli təhlil metodları, eləcə də semantik və kontekstual analiz üsulları tətbiq edilmişdir. Araşdırmanın nəticəsi göstərir ki, “qara” sifəti, əsasən, “zülmət”, “matəm”, “ölüm”, “ağrıqlıq”, “bədbəxtlik”, “pis sonluq”, “peşmanlıq”, “ümitsizlik”, “günah” kimi anlayışlarla əlaqələndirildiyi üçün mənfi konnotasiyalara malik olsa da, bəzi hallarda “ulu”, “əsas”, “baş”, “böyük”, “güclü” kimi müsbət mənalar da ifadə edə bilər. Məqalədə “qara” sifətinin metaforik və frazeoloji ifadələrdə xüsusi mənalar daşıdığı qeyd edilmiş, bu leksemin müxtəlif mətnlərdə istifadəsi müqayisəli şəkildə araşdırılmış, kontekstdən asılı olaraq fərqli emosional və semantik çalarlar qazandığı göstərilmişdir. “Qara” sifətinin həm əsas, həm də müsbət və mənfi konnotativ mənalarının nümunələr əsasında sistemli şəkildə təsvir və təhlil olunması tədqiqatın elmi yeniliyini, konnotativ mənaların izahının tərcümə işlərində, leksik-semantik təhlillərdə, dilin mədəni aspektlərinin öyrənilməsində və frazeoloji tədqiqatlarda faydalı ola bilməsi isə araşdırmanın praktik əhəmiyyətini təşkil edir.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, rəng, sifət, qara, konnotasiya, assosiasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 21.06.2025

Qəbul edilib: 14.09.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-7515-4229> | ayten_beylerova@mail.ru

Connotative Meaning of the Adjective “Qara” (“Black”) in the Azerbaijani Language

Aytan Baylarova ¹

ABSTRACT

The article deals both the primary meaning of the adjective “qara” (“black”) used in the Azerbaijani language, which denotes color, and its connotative meanings. The purpose of this research is to identify the connotations expressed by the adjective “qara” (“black”) in the Azerbaijani language in various contexts, to study its relationship with historical, cultural, and social factors, and to reveal the connections between language and culture. The article applies descriptive and comparative methods, as well as semantic and contextual analysis methods. The results obtained show that although the adjective “qara” (“black”) has negative connotations because it is mainly associated with concepts such as “darkness”, “mourning”, “death”, “heaviness”, “misfortune”, “bad ending”, “regret”, “despair”, and “sin”, in some cases it can also express positive meanings such as “great”, “basic”, “main”, “big”, “strong”. The purpose noted that the adjective “qara” (“black”) has special meanings in metaphorical and phraseological expressions, the use of this lexeme in various texts was comparatively studied, and it was shown that it takes on different emotional and semantic shades depending on the context. The systematic description and analysis of both the main, positive and negative connotative meanings of the adjective “qara” (“black”) based on examples constitutes the scientific novelty of the study, and the practical significance of the study is that the explanation of connotative meanings can be useful in translation work, lexical-semantic analysis, the study of cultural aspects of language, and phraseological research.

KEYWORDS

Azerbaijani language, color, adjective, black, connotation, association

ARTICLE HISTORY

Received: 21.06.2025

Accepted: 14.09.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-7515-4229> | ayten_beylerova@mail.ru

Giriş

Tədqiqatın mövzusu Azərbaycan dilində işlənən “qara” sifətinin müxtəlif kontekstlərdə ifadə etdiyi konnotativ mənaların nümunələr əsasında təhlilinə həsr olunmuşdur. Dil vahidlərinin konnotativ mənalarının öyrənilməsi dilçiliyin aktual istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində “qara” komponentli ifadələrin semantik və pragmatik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi onların tarixən necə formalaşdığını və hazırda dildə hansı mənə dəyişikliklərinə uğradığını müəyyənləşdirmək baxımından faydalıdır. Bundan əlavə, konnotativ mənaların təhlili yalnız dilçilik üçün deyil, həm də mədəniyyətşünaslıq, etnoqrafiya və tərcümə sahələri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırmanın məqsədi Azərbaycan dilində “qara” sifətinin ifadə etdiyi konnotasiyaları müəyyənləşdirmək, bu konnotasiyaların tarixi, mədəni və ictimai amillərlə əlaqələrini öyrənmək, eləcə də dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı təsirləri aşkarlamaqdır.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində “qara” sifətinin rəng bildirən əsas mənası ilə yanaşı, müsbət və mənfi konnotativ mənaları sistemli şəkildə təsvir və təhlil edilmişdir. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu konnotativ mənaların izahı tərcümə işlərində, leksik-semantik təhlillərdə, dilin mədəni aspektlərinin öyrənilməsində və frazeologiya ilə bağlı araşdırmalarda faydalı ola bilər.

Konnotasiya – sözün əsas (denotativ) mənası ilə yanaşı, əlavə, emosional, qiymətləndirici və ya obrazlı mənalarının məcmusudur. Konnotativ mənə sözün istifadə edildiyi kontekstdə yaranır və onun emosional, mədəni və ya subyektiv çalarlarını ifadə edir. Subyektiv çalar dedikdə, bir sözün fərdlərin şəxsi təcrübələrinə, hiss və düşüncələrinə əsaslanaraq qazandığı əlavə mənalar nəzərdə tutulur. Yəni bu çalar, sözü istifadə edən və ya eşidən şəxsin onu necə dərk etməsi və hansı emosiyalarla əlaqələndirməsi ilə bağlıdır. Məsələn, “qış” sözü bir insan üçün sakitlik, gözəllik və uşaqlıq xatirələri ilə bağlı olduğu halda (pozitiv subyektiv çalar), başqa biri üçün soyuq, çətinlik və tənhalıq mənası daşıya bilər (neqativ subyektiv çalar). Deməli, subyektiv çalar daha çox fərdi hisslərdən və şəxsi təcrübələrdən asılıdır. Bu baxımdan, bir sözün insanda yaratdığı təəssürat digərində tamamilə fərqli ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün mənasındakı semantik komponentlər mətnə təsadüfi meydana çıxan konnotatlar toplusu deyildir. Onların hər biri həm daha geniş diapazondakı konnotasiyalarla, həm də sözün leksik mənasını təşkil edən elementlərlə motivasiya olunur. Lakin hər bir semantik konnotasiya eyni zamanda fərdi konnotasiyaların formalaşmasına da təsir edir. Nəticədə, mətn konnotasiyalarında ifadə olunan mənə ümumişlək (uzual) konnotasiyalara nisbətən daha dəqiq şəkildə ifadə edilir ki, bu da həmişə birmənalı şəkildə tərif və təfsir oluna bilmir.

Konnotasiya dilin estetik və emosional aspektlərini ifadə etdiyi üçün bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poetik əsərlərdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Metodlar

Tədqiqatda təsviri və müqayisəli təhlil metodlarından, həmçinin semantik və kontekstual analiz üsullarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Konnotativ mənaların formalaşması rəng bildirən sifətlərdə daha çox müşahidə olunur. Digər leksik vahidlərdə olduğu kimi, rəng bildirən sifətlərin də semantik və pragmatik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması yalnız onların nitqdə istifadəsinin təhlili ilə müəyyən edilə bilər. Tədqiqat nəticələrinə əsasən, “qara” sifəti, adətən, “zülmət”, “matəm”, “ölüm”, “ağırılıq”, “bədbəxtlik”, “pis sonluq”, “peşmanlıq”, “ümitsizlik”, “günah” kimi anlayışlarla əlaqələndirilsə də, “ulu”, “əsas”, “baş”, “böyük”, “güclü” kimi müsbət mənalar da ifadə edir. Araşdırmada “qara” sifətinin metaforik və frazeoloji ifadələrdə xüsusi mənalar daşdığı qeyd edilmiş, bu leksemin müxtəlif mətnlərdə istifadəsi müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, onun kontekstdən asılı olaraq fərqli emosional və semantik çalarlar qazandığı müəyyən edilmişdir.

Müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, “qara” sifətinin konnotativ mənası tarix, mədəniyyət və inanc sistemləri ilə əlaqəlidir. Qara rəng bir çox mədəniyyətlərdə matəm, faciə, qorxu və qaranlıq simvolu hesab olunsada, bəzi hallarda güc, böyüklük və liderlik anlayışları ilə də əlaqələndirilir.

İnsan tərəfindən qəbul edilən hər hansı bir rəng onun beyin fəaliyyətinin nəticəsi olduğundan, ayrı-ayrı insanlar rəngləri müxtəlif şəkildə qavrayır və onların harmoniyasını fərqli formada hiss edirlər. Bu fərqlilik nitqdə öz əksini tapır və rənglərin fərdi konnotativ mənalarının yaranmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, insanların rənglərə müxtəlif mənalar yükləməsi, əsasən, onların dünyagörüşü, fərdi təfəkkürü və mifoloji inancları ilə bağlı olur. A.İ.Belovun fikrinə görə: “...rəng etnoeydəmlərinin təhlili xalqın psixologiyasını dərk etmək üçün açardır. Onları mənimsəmək mətnin mənasına və hər şeydən əvvəl poetik mənaya daha dərinləndirən nüfuz etməyə imkan verəcəkdir. Etnoeydəmləri bilmək “kulturoloji daltonizmin” aradan qaldırılmasına aktiv şəkildə kömək edərək kommunikaqlar arasındakı məsafəni azaldır” (Belov, 1988, s. 50). Deməli, rəng adlarını bildirən leksemlərin konnotasiyaları dil daşıyıcılarının mifoloji, dini, fəlsəfi və bədii görüşlərinin təsiri altında formalaşmışdır.

Xalq şairi Rəsul Rza rənglərin mənalandırılmasını “Uvertürə” adlı şeirində obrazlı şəkildə ifadə etmişdir:

*Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı;
hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.*

*Hərəsində bir mənə arayıb,
bir səbəb görən var.
Kim bilir, kim sınımış,
kim bunu ilk dəfə demiş;
Qara – matəm,
Qırmızı – bayram,
Sarı – nifrət rəmzi imiş.
Kim bilir, keyfinin nə vaxtında,
kim olmuş, rəngləri belə damğalayıb,
belə ayıran.
Qırmızı qan da ola bilər,
bahalı üzük qaşı da,
göz yaşı da.
Qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də,
nifrət rəmzi də.
Ağ gözüümüzü nurdan sala bilər,
çiçək-çiçək bəzəyə bilər süfrəmizi də.
Biri yaşıl görür yarpağı,
biri qırmızı.
Ancaq yarpaq öz rəngində qalır.
Yaşıl olur, qızarır, saralır.
Rənglər könlümüzdən keçir
isti, sərin küləklər kimi,
nəğmələr, sözlər, səslər
qəlbimizə dolur müxtəlif rənglər kimi.
Rənglər xatirələr oyadır,
duygular oyadır.
Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək,
hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
rəngi var.
Düşündükcə açılır,
əlvan səhifələri rənglərin.
Canlanır gözüməzdə rəngi,
ömrün, mübarizənin,
qəlbin, nifrətin,*

*gecənin, səhərin
və insan taleyinin*

(Rəsul Rza, 2005, s. 227–228).

Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də rəng adlarını bildirən leksemlər yalnız birbaşa deyil, həm də sakral, simvolik, məcazi və konnotativ mənalar daşıyır. *Konnotasiya* dil vahidinin implisit şəkildə ifadə olunan, danışan şəxsə müsbət, mənfi və sair assosiasiyalar doğuran əlavə mənasıdır.

Konnotasiyalar müxtəlif tip və ya növlərdə təzahür edir. Bəzi sözlərin konnotativ mənaları lüğətlərdə əks olunur, lakin xüsusilə rəng bildirən leksemlərin müəyyən konnotasiyaları yalnız konkret mətn kontekstində üzə çıxır. Bu cür mənalar fərdi xarakterə malikdir və *okkazional konnotasiya* kimi tanınır. Belə halların mövcudluğu sübut edir ki, rəng bildirən sifətlərin konnotativ yükləri sabit deyil və müəyyən kontekstin təsiri altında dəyişə bilər.

Rəng bildirən sözlərin yaranması, inkişaf və təkamülü insanların dərk etmə və sosial inkişaf prosesini əks etdirir. Bu leksemlər əşyaların fiziki xüsusiyyətlərini ifadə edə bilməklə yanaşı, həm də emosional və mədəni konnotasiyalarla zəngindir. Rəng bildirən sifətlərin konnotativ mənaları oxucunun marağını cəlb edərək onda müxtəlif emosional və assosiativ təsəvvürlər yaradır ki, bu da mətnin məzmununa dərinlik gətirir, nəticədə gizli, alt mənalar ortaya çıxır. Belə konnotativ mənaların üzə çıxarılmasında insanın obrazlı təfəkkürünün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki konnotativ məna obrazlılıqdan qaynaqlanan ən önəmli elementlərdən biridir.

Konnotativ məna daşımayan, rəng bildirən sifətlər geniş kontekstdə bu mənaları qazana bilər. Belə ki, bədii mətn strukturunda hər bir dil və nitq elementi məzmun baxımından potensial olaraq əlavə semantik yüklərə malik olur.

Rəng bildirən sifətlərin konnotasiyaları həm universal, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər dillərin və mədəniyyətlərin müqayisəsində daha aydın şəkildə üzə çıxır. Milli-mədəni xarakterə malik rəng bildirən leksik vahidlər müxtəlif etnosların dünyagörüşünün dil vasitəsilə ifadəsində mühüm rol oynayır.

Qara rəng axromatik rənglər sırasına daxildir və işığa münasibətdə müəyyən fiziki xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. İzahlı lüğətlərdə rəng bildirən sifətlərin əsas mənası müəyyən edilərkən məhz bu xüsusiyyət nəzərə alınır. Beləliklə, “qara” işıq şüalarını udan cisimlərin rəngi kimi müəyyən olunur.

Qədim türk dillərində “qara” leksemi bir sıra mənalarda — *böyük, güclü* (Seyidov, 2018, s.132), *ulu, əsas, baş, sıx, qalın, tünd* — işlənmişdir və bu mənaların əksəriyyəti müsbət semantik çalar daşıyır. Məsələn, türk eposlarından biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qara* yalnız rəng göstəricisi deyil, həm də “böyük” anlamında istifadə edilmişdir. Bu mənayı ifadə edən bir nümunə aşağıdakı şəkildə təqdim olunur: *Qara qılıcın sal boynuma, kəs başım*

(“Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004, s. 156). Burada “qara qılınc” ifadəsi “böyük qılınc” mənasında işlənmiş və nüfuz, güc rəmzi kimi çıxış etmişdir. *Qara* sifətinin rəng bildirməyən mənalarına atalar sözlərində də rast gəlinir: *Güvəndüğüm qara dağ, sənə dəxi qar yağdı!* (Atalar sözləri, 2013, s. 200). Burada “qara dağ” ifadəsi həm fiziki ölçünü, həm də qoruyuculuq və dayaq mənasını bildirir. Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qarabağın adındakı *qara* komponenti də “böyük”, “sıx” mənalarını ifadə edir və “böyük bağ”, “sıx bağ” anlamına gəlir (Hüseynov, 2012, s. 26; Qarabağ: etiologiyası, ərazisi və sərhədləri). M.N.Hüseynova isə *qara* lekseminin “qaranlıq”, “zülmət”, “tutqun”, “sərt”, “qəmli”, “kədərli”, “mal-qara”, “yığın”, “bədbəxt”, “dəstə”, “camaat”, “qoşun”, “xalq”, “quru”, “torpaq”, “təpə” və s. kimi arxaik mənalar ifadə etdiyini göstərir (Hüseynova, 2023, s. 203). “Qara” sözünün bu arxaik leksik mənaları sözün tarixi, ilkin semantik qatında mövcud olmuş əsas mənalardan sayılır. Bunlar konnotativ deyil, denotativ, yəni əsas mənalar olmuş, lakin zamanla işləkliyini itirərək yalnız müəyyən kontekstlərdə (məsələn, folklor, klassik poeziya, toponimlər) qorunub saxlanmışdır.

L. Z. Budaqov *qara* sifətinin “qorxulu” və “heybətli” kimi metaforik mənalarının olduğunu göstərmişdir (Budagov, 1871, s. 53). Bu da həmin rəngin psixoloji təsirindən irəli gəlir.

Qara rəng müxtəlif mədəniyyətlərdə *zülmət*, *matəm*, *ölüm*, *ağrıqlıq*, *bədbəxtlik*, *pis sonluq*, *peşmanlıq*, *ümitsizlik*, *günah* kimi anlayışlarla əlaqələndirilir, onların rəmzi hesab edilir. Bu rəng həmçinin “ağır, mənhus, pis, kədər doğuran, qəm gətirən, qorxulu, ... səfalətli, fərəhsiz, sevincsiz, talesiz, bədbəxt, faciəli, ... əziyyətli, məşəqqətli” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., 2006, s. 45–46) kimi mənalar ifadə edir. M.M.Seyidov qədim türklərdə, xüsusən də oğuz tayfalarında *qara* rəngin mənfi anlayışlarla bağlılığı haqqında yazır: “*Bir çox xalqların, eləcə də azərbaycanlıların, türkmənlərin, özbəklərin, qazaxların və s. soykökündə iştirak edən Oğuz qəbilə birləşməsində, eləcə də bir sıra digər türkdilli qəbilələrdə göy, qara və ağ rənglərin kədər, matəm, yuğla – matəm mərasimi ilə bağlılığı çox əskilərlə səsləşir. Bu adət Oğuz qəbilələrində hələ Dədə Qorqud boylarının yazıya alındığı çağlar belə geniş şəkildə yayılıbmış*” (Seyidov, 2018, s. 137). Buna görə də *qara* sifəti ilə düzələn *qara bayram*, *qara gün*, *qara kağız*, *qara siyahı*, *üzü qara olmaq* kimi ifadələrdə *qara* bədbəxtliklə, müsibət və şərlə assosiasiya edilir. Məsələn: *Ağ gün ağardır, qara gün qaraldır* (Atalar sözləri, 2013, s. 25.); *Qara günün ağ günü də olar* (Atalar sözləri, 2013, s. 270) və s.

Azərbaycan dilində “qara” komponentli ifadələr daha çox mənfi konnotativ çalar daşıyır. Əsasən kədər, faciə, ölüm, təhlükə, qeyri-qanuni fəaliyyət və sosial təcridlə əlaqələndirilən bu ifadələr cəmiyyətin müxtəlif tarixi və ictimai proseslərini əks etdirir. “Qara” komponenti ilə düzələn söz və frazeoloji vahidlərin mənfi konnotasiyaları geniş və dərin mənə qatını əhatə edir ki, bu da dilin sosial, tarixi və milli-mədəni aspektləri ilə bağlı müxtəlif faktorlarla izah olunur. Nümunələrə nəzər salaq:

Qaralamaq sözü həm məcazi, həm də birbaşa mənada işləyə bilər. Birbaşa mənada səthi qara ləkə ilə örtmək anlamına gəlsə də, məcazi mənada bir şəxsi və ya hadisəni məqsədli şəkildə pisləmək, nüfuzuna xələl gətirmək kimi başa düşülür. Buradakı “qara” mənfi xüsusiyyətlər və pis niyyətlə bağlıdır. *Qaralamaq* feilinin bu mənada işlənməsinə M.Kaşğarının “*Divanü Lügət-it-Türk*” əsərində də rast gəlinir: “Karala = qaralamaq, pisləmək” (Kaşğari, 2006, s. 248).

Azərbaycan dilində rəng bildirən sözlər əsasında formalaşmış frazeoloji vahidlər müxtəlif emosional və milli-mədəni çalarları əks etdirir. Bunlardan biri də “qara bayram” ifadəsidir. Bu ifadə bir şəxsin ölümündən sonra qeyd olunan Novruz bayramına işarə edir. “Qara bayram”, ənənəvi olaraq, dünyasını dəyişmiş şəxsin məzarının ziyarət edilməsi ilə bağlıdır. Bu mərasim zamanı bir tərəfdən həyatdan köçən insan haqqında xatirələr yada salınır, digər tərəfdən isə bu, bir növ, kədər və itki hissi ilə əlaqələndirilir. *Qara* burada “ölüm” və “kədər” anlayışları ilə assosiasiya olunur. Həyatın təbii sonu olan ölüm Novruz bayramının bu xüsusi anında cəmiyyət tərəfindən yenidən dərk edilir, bu da həmin “qara” komponentin mənfi təsirini daha da gücləndirir. Məsələn: *Düzü budur ki, mən dədəmdən bərk incidim. Nənəmizin qara bayramı çıxmamış dədəmizin bu yola qurşanması gözlənilməz idi, həm də yaşının bu vaxtında...* (Vəliyev, 2005, s. 58).

Qara bəxt/qara tale ifadələri şanssızlıq və talesizliyi təsvir etmək üçün istifadə edilir. Məsələn:

*Köç yolunda oğul itdi, ər itdi,
Zaman çox-çox ağlayanı kiritdi.
Qara tale insanları əritdi,
Palıd qəddi бүkülməyə başladı*
(Yaqub, 2006, s. 268).

Yaxud bir atalar sözündə deyilir: *Qara bəxt ova çıxdı, dağları duman aldı* (Atalar sözləri, 2013, s. 270). Burada bəxtin mənfilik və uğursuzluqla əlaqəli olduğu vurğulanır, ifadədəki *qara* sözü həyatın, bəxt və şansın gətirməyəcəyini, şəxsin qarşılaşacağı pis hadisələri göstərir. “Qara bəxt”, adətən, ümitsizliyi və taleyin ağır yükünü simvollaşdırır.

Qara gün ifadəsi, adətən, çətin bir dövrü, əzab-əziyyəti və kədərli hadisələri təsvir etmək üçün işlədilir. Bu ifadə həyatın ən ağır anlarını, psixoloji və emosional sıxıntıları təmsil edir. “Qara gün”, adətən, uğursuzluq, çətinlik və ya fəlakətlər zamanı istifadə olunur: *Yaxşı dost qara gündə məlum olur* (Atalar sözləri, 2013, s. 409); *Qara günün ömrü az olar* (Atalar sözləri, 2013, s. 270). “Qara günün ömrü az olar” deyildikdə, pis günlərin uzun sürməyəcəyinə, zamanla sona çatacağına işarə edilir, lakin həmin dövrün yaşanmasının çox ağrılı olduğu vurğulanır. Bu da “qara” komponentinin mənfi konnotasiyasını daha da gücləndirir, çünki o, həyatın çətin və faciəli tərəfini göstərir.

Qara günə qalmaq ifadəsi çox pis vəziyyətə düşmək, ağır vəziyyətdə olmaq mənasını verir. Burada “qara” sözü çıxılmaz və çətin vəziyyətə işarə edir. Qeyd olunan ifadə insanın taleyindəki çətinlikləri vurğulayan bir dil konstruksiyasıdır.

Qara xəbər ifadəsi pis, mənfi və ya kədərli, faciəvi xəbəri təmsil edir, insanlar arasında qorxu və narahatlıq yaradır. Burada “qara” sözü xəbərdarlıq, pislik və ya faciə ilə əlaqəli hər hansı bir hadisəni göstərir: *Qara xəbər tez yayılar* (Atalar sözləri, 2013, s. 270); *Məhəlləyə ikinci dəfə qara xəbər Firuzə xalagilə gəldi və bu dəfə çadır onların evinin qabağında quruldu* (Elçin, 2005, s. 365).

Qara kağız ölüm xəbərini bildirən məktub anlamına gəlir və ölümün insan həyatındakı qaçılmaz, lakin kədərli və faciəvi tərəfini vurğulayır. Burada “qara” sözü matəm və yasla əlaqələndirilir. Tarixən ölən şəxsin ailəsinə göndərilən rəsmi məktublar bəzən qara haşiyə ilə hazırlanırdı və bu da “qara kağız” ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn:

*Burası Almaniya,
bura alman torpağı,
Körpəlik yaddaşımın
qan udan qan torpağı.
Min-min könül sazını
atəş ilə qırıblar,
Burda mənim xalqımın
qəlbini sındırıblar.
Bu yerdən üstümüüzə
qara kağızlar gəlib,
Qayıdıb gələnin də
Gözləri göynərtili,
ürəyi sızlar gəlib*

(Yaqub, 2006, s. 189).

Qara siyahı / qara siyahıya düşmək. “Qara siyahı” ifadəsi arzuolunmaz, etimad göstərilməyən, xidmətə qəbul edilməyən, yaxud təhlükəli hesab edilən şəxs və təşkilatların qeydə alındığı qeyri-rəsmi və ya yarımrəsmi siyahıları bildirir. Burada “qara” rəng sosial izolyasiya, etibarın itirilməsi və cəzalandırılma ilə əlaqələndirilir. Bu ifadə ilk dəfə Avropada siyasi və iqtisadi məqsədlərlə istifadə olunmuş, sonradan digər dillərə də keçmişdir. “Qara siyahıya düşmək” ifadəsi isə bir şəxsin və ya təşkilatın müəyyən dairələrdə nüfuzdan düşməsinə, arzuolunmaz şəxsə, yaxud təşkilata çevrilməsini və ya təqib edilməsini bildirir.

Qara camaat sosial cəhətdən aşağı və imtiyazsız təbəqəyə işarə edən zəhmətkeş, işləyən insanları, adətən, sosial iyerarxiyanın ən alt təbəqələrində olan şəxsləri əhatə edir. Burada təsvir olunan sosial təbəqə mənfi çalarda təqdim olunur, çünki “qara” sözü ilə əlaqələndirilən

şəxslər, ümumiyyətlə, zəif, sadə, zəhmət çəkən, müxtəlif çətinliklərlə üzləşən, ictimai mövqeyi daha az olan və bəzən istismar edilən insanlardır. Məsələn: *Qara camaat arasında indi də baqi qalan bir para mövhumi adətləri göstərmək, məsələn, pirlərə inanmaq, qudurmuş it tutanda təbib əvəzinə topal seyid yanına getmək, habelə camaat arasından götürülməsi vacib olan adətlərdən danışmağı həmçinin lazım bildim* (Haqverdiyev, 2005, s. 26).

Qara fikirlər ifadəsi depressiya, ümitsizlik və pessimizmlə əlaqələndirilir. “Qara” burada ruh düşkünlüyü, neqativ düşüncə və mənəvi sıxıntıları ifadə edir. Psixologiyada “qara fikirlər” depressiya və narahatlıqla bağlı olan zehni vəziyyətləri təsvir etmək üçün işlədilir. Məsələn: *Siz gərək bu gün məni lazımınca özünüzdən razı edəsiniz. Xələtin hesabı olmayacaqdır. Xəzinənin ağzını açib cəmi dövlətimi qara fikirləri başımdan çıxaranlara verəcəyəm* (Haqverdiyev, 2005, s. 236).

Qara qüvvələr ifadəsi cinayətkarları, insanlara və ya cəmiyyətə zərər verən, mənfi təsir göstərən siyasi, sosial və ya metafizik gücləri ifadə edir. Yəni “qara qüvvələr” təkcə real dünyadakı kriminal və siyasi təsirlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda fəvqəltəbii və ya qeyri-maddi mənfi təsirləri də əhatə edir. Burada “qara” leksemi şəx, qorxu və təhlükəni bildirir. Tarix boyu “qara qüvvələr” ifadəsi bədxah və destruktiv (dağıdıcı, zərərverici) təsirə malik qruplar və ya ideologiyalar üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn: *Mən elə hey qara qüvvələrə mübarizə aparır, qəmgin qarasevdalarda dolaşır və hiss edirdim ki, həyatda heç bir dəyəri olmayan bir insanam* (Çəmənəzəminli, 2005, s. 348).

Qara işlər ifadəsi iki mənada işlənir: 1) cinayət və qanunsuz fəaliyyətlər – burada “qara” qeyri-qanuni və təhlükəli əməlləri bildirir; 2) ağır və zəhmətli işlər – burada isə fiziki cəhətdən yorucu və ağır işlər nəzərdə tutulur. *Qara işlər* ifadəsinin mənfi konnotasiya daşması ağır işlərin aşağı sosial statusla əlaqələndirilməsindən irəli gəlir.

Qara bazar ifadəsi rəsmi iqtisadi sistemdən kənarda, qanunsuz yollarla mal və xidmətlərin satıldığı ticarət sahəsini bildirir. “Qara” burada qeyri-rəsmi, qanunsuz və nəzarətdən kənar fəaliyyətləri göstərir. Bu ifadə, əsasən, dövlətin qadağan etdiyi və ya vergiyə cəlb olunmayan malların satışı ilə əlaqələndirilir. Qara bazar, adətən, iqtisadi böhran, müharibə və ya qıtlıq zamanı inkişaf edir. Bu zaman insanlar məcburiyyət qarşısında mal alır və ya satır, bu da bazarın iştirakçıları haqqında neqativ fikir yaradır. Qara bazarlarda keyfiyyətsiz və ya təhlükəli məhsullar da satıla bilər. Deməli, *qara bazar* ifadəsindəki “qara” komponentinin “qanunsuz”, “təhlükəli” və “gizli” kimi konnotativ mənaları vardır.

Üzü qara olmaq hər hansı mənfi əməlin ifşa olunmasına görə peşmanlıq hissi keçirmək, xəcalət çəkmək, rüsvay olmaq, utanmaq və cəmiyyətdə etibarını itirmək mənalarını bildirərək mənfi konnotasiya daşıyan frazeologizmlərdən biridir. Burada qara rəng mənfi xüsusiyyətlərə – utanc, rüsvayçılıq və nüfuzun itirilməsinə işarə edir. Bu ifadə insanın sosial nüfuzuna ciddi xələl gətirən bir vəziyyəti təsvir edir və onun mənəvi cəhətdən zərbə almasını vurğulayır. Tarixi baxımdan bu ifadənin qədim şaman adətləri ilə bağlı olduğu ehtimal edilir.

Şamanizmin hökm sürdüyü dövrlərdə cəmiyyətin mənəvi və hüquqi normalarına qarşı çıxan şəxslər rituallarla ifşa edilirdi. Oğurluq və digər mənfi əməllər törədən insanların üzü kömürlə qaraldılır, camaat arasında rüsvay edilirdi. Bu cəzalandırma üsulu günahkarın utanmasını və gələcəkdə başqalarının da oxşar əməllərdən çəkinməsinə təmin edirdi. Belə adətlər zamanla aradan qalxsa da, onların izləri frazeoloji vahid kimi yaşamağa davam etmişdir (Məhərrəmli, İsmayılov, 2019). Məsələn: *Mən heç vaxt razı olmaram ki, sən kimi adam mənim üstümə əl uzatsın. Bir vaxt var idi, deyəndə ki, məşədi, sabah gəl pulunu apar, deyirdin, hacı, niyə tələsirsən, istəyirsən bir aydan, iki aydan sonra ver. Amma indi dünyanın üzü qara olsun, bir az əliaşığı düşmüşəm deyibən istəyirsən bazarda mənim əbamı çıxardasan* (Haqverdiyev, 2005, s. 43–44).

Üzünü qara eləmək. “Üzü qara olmaq” frazeoloji vahidinin törəmə formalarından biri olan bu ifadə kiminsə nüfuzuna və ləyaqətinə xələl gətirmək, onu başıaşağı etmək mənasını bildirir. Bu ifadədə “qara” rəng yenə də mənfi çalar daşıyır və ona biabırçılıq, nüfuzun itməsi kimi mənalar yüklənir: *Dəxi özün danışırısan, mən nə eləyim! Allah sənin üzünü hər iki dünyada qara eləsin!* (Haqverdiyev, 2005, s. 422).

Maraqlıdır ki, tamamilə fərqli dil qrupuna aid olan ərəb dilində də haqqında danışılan şəxsin mənfi xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün təsvirlərdə qara rəngdən istifadə olunur. Məsələn, qəddar, başqalarına qarşı nifrət hissi ilə yaşayan, onlara pislik və bədbəxtlik arzulayan, qısaca, nifrətlə dolu insanı təsvir etmək üçün “*ürəyi qaradır*”, vicdansız olan və bir çox pis və ya utancverici işlər görmüş insanların təsviri zamanı isə “*üzü qaradır*” ifadəsi işlənir (Rabab'ah, Al-Saidat, 2014, p. 259).

Ümumiyyətlə, rənglərin doğurduğu assosiasiyalar, ifadə etdiyi konnotativ mənalar ayrı-ayrı xalqlar arasında, demək olar ki, eyni və ya bir çox cəhətdən oxşardır. Bu oxşarlığın dərəcəsi həm xalqların xarakteri, həm də müqayisə edilən dillərə aid reallıqların təbiəti ilə müəyyən edilir.

Əksər dillərdə qara digər rənglərdən daha çox mənfi konnotasiyada işlənir. Xristianlıqda, o cümlədən rus mədəniyyətində bu rəng matəm və kədər simvolu kimi qəbul olunmuşdur. Yaponiyada qara rəng həm sevinc, həm də bədbəxtlik rəmzi hesab edilir, Vyetnamda isə matəm ağ rənglə simvollaşdırılır.

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir nəticəsində dillərdəki bəzi leksik vahidlərin, xüsusilə rəng bildirən sözlərin konnotativ mənalarında dəyişikliklər baş verir.

Nəticə

Beləliklə, rəng bildirən leksik vahidlər insan düşüncəsinin və mədəniyyətinin dildəki izlərini daşıyır. Onların konnotativ mənalarının müqayisəli təhlili müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasındakı konseptual yaxınlıq və fərqlilikləri ortaya qoyur. Azərbaycan dilində “qara” leksemi həm arxaik leksik, həm də konnotativ mənaları ilə dilin tarixi, mədəni və emosional qatlarını əks etdirir. Onun arxaik leksik mənaları — *ulu, böyük, əsas, baş, güclü,*

sıx, qalın, tünd və s. — qədim mətnlərdə və folklor nümunələrində mövcud olmuş denotativ mənalar. Müasir dövrdə bu mənalar, əsasən, müəyyən kontekstlərdə qorunub saxlanılır. “Qara” lekseminin konnotasiyaları isə ölüm, qorxu, çətinlik, sosial ədalətsizlik və qeyri-qanuni fəaliyyət kimi anlayışlarla assosiasiyadan irəli gəlir. Yuxarıda qeyd olunan ifadələr dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də cəmiyyətin dünyagörüşünü, hadisələrə emosional münasibətini və tarixi təcrübələrini əks etdirdiyini göstərir. “Qara” sözü, həyat və təbiətin ən ağır, çətin məqamlarını ifadə edir, cəmiyyətin üzləşdiyi sosial və iqtisadi problemləri simvollaşdırır. Onunla bağlı ifadələrin dilimizdə geniş yayılması həmin mənə çalarlarının cəmiyyət tərəfindən necə qəbul olunduğunu və semantik inkişaf prosesini əks etdirir. Dilin inkişafı ilə bu ifadələrin bəzilərinin semantik yükü dəyişə bilər, lakin onların əsas konnotasiyaları uzun müddət qorunub saxlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). Dörd cildə, III c. “Şərq-Qərb”.
2. Bəydili, C., Məmmədov. (tərtibçi). (2004). *Atalar sözü*. “Öndər”.
3. Çəmənəminli, Y. (2005). *Əsərləri*. Üç cildə, I c. “AVRASİYA PRESS”.
4. Elçin. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. On cildə, III c. “ÇİNAR-ÇAP”.
5. Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, I c. “Lider”.
6. Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II c. “Lider”.
7. Hüseynov, Y. (2012, 31 iyul). Qarabağ tarixi mənbələrdə. “Şuşa” qəzeti, 14.
8. Hüseynova, M. (2023). *Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili*. “ADPU” nəşriyyatı.
9. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğat-it-türk*. Dörd cildə, IV c. “Ozan”.
10. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). *Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər*. “Öndər”.
11. *Qarabağ: Etiologiyası, ərazisi və sərhədləri*. Azerbaijan.az. <https://azerbaijan.az/related-information/180>
12. Məhərrəmli, Q., İsmayilov, R. (2019). *Məsəllər, deyimlər. Etimoloji lüğət*. Azleks.az. <https://www.azleks.az/onlinedictionary/%C3%BCz%C3%BC+qara?s=22>
13. Rza, R. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Beş cildə, III c. “Öndər”.
14. Seyidov, M. (2018). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. “Elm və təhsil”.
15. Vəliyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. “AVRASİYA PRESS”.
16. Yaqubqızı, M. (tərtibçi). (2013). *Atalar sözləri*. “Nurlan”.
17. Yaqub, Z. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II c. “Şərq-Qərb”.
18. Belov, A. (1988). *Tsvetovyye etnoeydemy kak obyekt etnopsikholingvistiki. Etnopsikholingvistika*. “Nauka”.
19. Budagov, L. (1871). *Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy*. T. 2. “Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk”.
20. Rabab'ah, K., & Al-Saidat, E. (2014). Conceptual and connotative meanings of black and white colours: Examples from Jordanian Arabic. *Asian Culture and History*, 6(2), 255–260.